Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३०६

Title दिनकरोद्योते परिभाषा प्रकरणं

Author दिनकर भट्ट॰

Extent ११ Age ×

Subject धर्मशास्त्रं

दिनकरोद्योते परिभाषा प्रकरणम्

१३०७

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ संसारचक्रे मुनयोप्यनाप्यपारं नातरं सानुहृद्ये निवासं नेष्टं तद्धामांतामसि मम्यपात्रं नत्वा
१ महं कस्मम नोरथस्य ॥१॥ सएम कृष्णः प्रथितोपि मर्त्यैव क्लिन्नैः पूगमहरत्निखुवाच ॥ तस्मा हृद्धे विशजनने बुधिलैः
श्रुतिश्रुतागुल्वमहत्वेसाम्यात् ॥२॥ श्रुते दिनकरः कालेपद्मेन कलितं वत्सामाकरणं जनौस ज्ञेयः कालमाध
व ॥३॥ हारेष्विवनिवं धेनुजीर्णोश्रुसुखिपामृहः । वपसः क्षयतणपैवनर लायकदाचन ॥४॥ यत्रमाधवदे
माद्रिमुख्यधातेमहागजौ । तत्र मान्धार रणलोकस्तलीयमभिधास्यति ॥५॥ मंडूकपामि लमा साधकालनेष्य
तिपंडितः । मौनेनवाकप्यामिर्वा कर्णकंडूपने नवा ॥६॥ गुणान्ग्रहस्वेच्छ गतीतलेस्तिन्यूणांतरं
दूष्यतिनैवकोविद ॥ परंतु दैवप्रसगातिंजाते लोकागुणान्लोगरतिलीं सज्जंति ॥ अथ तु कालस्वनिर्णयानहत्वात
उपाधयो निर्णेयाः तत्रदिनं चतुर्धा ॥ सावनं स्मार्द होरात्र मुदयादुदयाद्रवेः रवेर्लिंशद्भुग्भागिलिविसंभोगाएं
द्वमितिबृहस्पतिस्मृतात् ॥ चंद्रनक्षत्रभोगेन वाक्षत्रो दिवसस्मृत इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ कालनिर्णयेनचा
द्रव्यैवोपयोगः ॥ मासोपिचतुर्विधः दिनैश्चतुर्धा । मानेमासभुनासृत्नैसत्ताविशत्तिर्मिर्दिनैः ॥ परिशेषेषुमा
सेषुमासस्त्रिंशद्दिनैः स्मृतइति ज्योतिषात् ॥ चान्द्रमासोपिद्वेधा ॥ चान्द्रोपिशुक्लप्रत्यादिः कृष्णादिर्वेतिच
द्विधेति त्रिकांउमंत्रनात् ॥ तत्र मुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिर्गौण इति हेमाद्रिः ॥ माधवस्तु । अमावास्यावधिर्मासो १

न्तं यं प्रपंतिपौर्णमास्यादिमासान्तस्य पंतीति श्रुते रूपयोरपि मुख्यत्वमात्॥ युक्तं चैतदेवं विनिगमनाविरहान्तिथि
कृत्ये च कृष्णादिवृत्ते शुक्लादिमेवं चेति वृत्तादिकृत त्ववृत्यानुपपत्तेश्च। नियमविधौ तं स मरन्विधयो मात्वप
गुज्योतिशास्त्रे शुक्लादिनावत्सरारम्भात् संगत्वमानाम्बरतेषु शुक्लादिरिरेव मुख्य इत्युक्तं तत्त्वशास्त्रे यथा योगी सेन
॥ उक्तहेतुना शुक्लादेर्मुख्यत्वत्ति द्वावपीतरस्य मुख्यत्वापत्तेः। त्रिकांडमंडनः॥ कृष्णपक्षादिकं मासमन्ये
नांगीकुर्वन्ति केचनापि पीठं तिनते मानपीठोविध्यस्तदृष्टि णोविधा दृष्टिपो कृष्णादेर्निषेधे प्युत रतः
शुक्लादेर्विधेयान्तदुत्तरत स्यात् सर्वनिबंधयोर्विकल्पः॥ शिष्टास्तु। तत्र कृष्णादिमेव मेमते॥ गर्गः॥ सौ
रे मासो विवाहादौ यज्ञा दीक्षा वनः स्मृतः॥ आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते। आयुर्दाय वि
भागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा॥ सावनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना। कृष्णमसंगः॥ विवाहव्रतयज्ञेषु सौ
रं मानं प्रशस्यते। पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्र इष्टस्तथाब्दिके। पितामहः दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासश्चान्द्र
सः स्मृतः। ब्राह्मे लिलिखि कृत्ये च कृष्णादि वृत्ते शुक्लादिमेव च। विवाहादौ च सौर दिमासं कृत्ये विनिर्दिशेत
। वृत्ते सिद्धान्ते। मलमासापरिरविज्ञो मासस्यान्तः कालगुणस्तु। संक्रान्तिर्यो र्गमासो यान्तयोर्वनपवैश्यपो
योः। अत्र वयं नायं नियमः॥ आस्य्वालतः दिविषयत्वेन विशेषशास्त्रत्वेपि कर्म सामान्यविषय

त्वेन सामान्यशास्त्रत्वात् न पूर्वशास्त्राणां सर्वकर्मविषयत्वेन सामान्यशास्त्रत्वेन सामान्यशास्त्रत्वात् पूर्वशास्त्राणां
२ सर्वकर्मविषयत्वेन सामान्यशास्त्रत्वेपि कर्मविशेषविषयत्वेन विशेषशास्त्रत्वात् ॥ अत एवैवां सर्वकर्म
सु मासविकल्पः इति वदन्तः चैत्रादिद्वादशसंख्याश्रवणाद् एवात्र मुख्याद् इह मासादि साधारणं प्रवृत्तिनिमि
त्तं चैत्रादिषु क्षयो र्णमासे कथं । हि हि चैत्रादिनामानां पर्यायाणां हुतं गमे । मासा स्यैवाद्यो स्वपालि कैः
षष्ठांसमस्त मासेति संकल्प ल्गाकां गतां मुख्या दौ लक्ष्याधा रणं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाधिकं संक्रान्तं मासमासमासा
वस्य कत्वं । तेषां द्वि स्येपवितरि योयो मासः पूर्वपूर्वते चां दूः । चैत्रादयः स्तेषः पर्यायाद् द्वेषि मासोऽन्तर
ति ओगतिः शास्त्रानां नचेदं प्रवृत्तिनिमित्तमधिकं चैत्रादौ नास्तीति वाच्यं तस्य सत्त्वेन मासस्य त्वाभावेनो
दोषात् । तथा च वैमात्यविधित्वसंक्रान्तेवा लग्नसंक्रान्ते सत्संक्रान्तत्वात्स्य वृत्तिनिमित्तत्वादिति ॥ पद्माम्बे
मा दिनं मुख्य मासस्य संज्ञापदस्य वधूपोजनकत्वात् तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमस्ति मासेव वक्तव्ये मासशब्दप्र
वृत्तिनिमित्तं ॥ अथ मलमासः । मलमासाधिमासशब्दयोस्तु नकालाधिक्यं वाच्यं ॥ किंतु मलमास
शब्दस्य संक्रान्तत्वादिसंक्रान्तत्वेवा अन्योधिमासशब्दस्य असंक्रान्तत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तेन संक्रान्तिः
संक्रान्तिद्वयमेव वा मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेद् इति काठकगृह्यात् ल एकराशिस्थिते
२

सूर्यैवत्सा द्विशी ह्रूयं भवेत्। तत्पकव्यक्रिया तत्तातस्या ज्ञेयोऽधिमासक इति भगवत्केश्च मलमासस्य प्रत्यादिरेवा। य
सूर्ये द्वौ रूपं भवेद्विमुक्तेः। तत्रापि संक्रांत एककालनियमोऽविरुद्ध एव। द्वत्त्वांकात्मुनाद्दीनां पापो मायाएवत्तद्
च्चित्। तत्पुत्सकत्वे भवतीत्येव पारलौकिकस्य पः। तत्पुत्सकत्वे मलमासत्वं। वलिदुस्येत्यंतेषि॥ दूतत्रिंशा
द्भिर्ज्ञेतिमो देहि दैः चोऽरुशामिस्तथा। घटिकानां चतुष्के तत्र संधिकमासकः। इदं वचनमिदं। तत्रश्च
द्वितीयायामधिकमासारंभस्तत्के। अधिकस्य पूर्वाधिकादेकोनत्रिंशत्तिथिं शास्यपंचविंशत्वानाम
पि माघ वेनोक्तेस्य॥ अपखहंयं ज्योतिःशास्त्रे अस्संक्रांतमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्विसंक्रांतमासः
स्यात्क्षयः कदाचित्। अयं कार्तिकादित्रयेणामतः स्यात्तदा वर्षमध्ये अधिमासद्वयं वा स्यात् संवत्सर
लक्ष्यमासत्रयपरमध्ये एकोऽधिमासद्वयम् वर्षः। तत्रापि पूर्वस्मिन्कालाधिक्यं मितिमाघवातृपः। अधि
मासमात्रे वर्षमुक्तं तेषां ज्ञोगस्थ परिशिष्टे। मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसंभवः। गर्हितः पित
दैवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत्। सर्वेषु हेनिसकाम्यवर्यं॥ जावालिः॥ असूर्यो नाम वै मासो न तत्र मानसं
भवः। खुतानावैवपसानामारंभश्चस्तमायतं। अनेन पर्वैककृति येध सहारंभ एव प्रात्योक्त्वतालारः
क्रियते। आननिसानामपि वैयर्थ्यहेवातीनारंभः॥ काम्यस्याव। अधिकमासे तत्र सप्राप्यस्य एकोऽर

रसेवलिखे धः। निर्वेशा कानुप संलाटेका लीलावतपवादृष्टं वपु स्वभावादिति मलमासव प्रकरणे वक्ष्यते। न
३ वानद्दोषाधिका कल्पसंतं। कमलोकालकृतत्वेनफलाभावेता सपर्यान्। अनत्र मलमासे पारब्धमेत नोतित्रि
लेध्यतस्तिनम जितव्यं। नि वे धप्र प्रति संधान वज स्वारंभातं मा लमवान्। ते द्विहितकृता रंभ सोप्य
नारंभवान्स्यन्नुकारकनहेपन्तं मलमासान् प्राप्य कार्यमेस्मा पितं। आगमे तलमासोपि तस्मा
व्यतस्तं शपमितितद् प्रोपक्तों तेषि पतकाल वोप्य लगहि विवपमिति माघ वारपं। वपंतु अस मापि
तमिस्कर्मेतमासोस्मात् स्मा। सियोग्यस्य प्रारब्धस्य प्रति वंधे समापि विधाप कमेतदितिव दृश्मः
'यनुते माहि: स्यपमासे प्रथमारंभएवव र्ज्योनहि तीपारंभमसमासीयोष स्प स्पपत्वे कृतमाघला
नस्यपुनस्ल दृना रंभपूर्णके:। कार्तिकस्य स्प पत्वेकानुमो स्येवृतापसमासि प्रस केम्ब्रसात तनुपं
कास्यत्वो गोकारे स्वा रंभमसमास्पभावे बाधकाभावात्। निम त्वेप्रतिप्रसवादेव तत्क रणेपि दें:
वा लषेतामकरपार्थ स्पतुकास्य स्य स्वारंभसमा तोस्म थिधयतः। अधिमासेन कर्तव्यं श्राद्ध
मामकरपंतपतत्या। तथैव काम्यंपल्केर्म वमस एस्य घमा हृत इति हेमा दो हा ति तेन प्रति प्रसवा
त। स्वाभकृत्यपिकप्रलिप्तमवोनमग तिकविषयरति वक्ष्यते॥ मलमासवर्ज्यकाम्यानि काला ३

दर्शे। अनित्यमनैमित्तिकं वदानं वमहहादिकं॥ अस्माकमाधारा पूर्वेत्ती येषामाम्नाये स्फुटं। देवाएमततगागादिप्रतिमां
जिवं धनं। आप्रमत्तो कृतिः काम्यवसो सर्गश्रुतिष्वप्युक्तः॥ एतन्नाभिषेकः प्रथमस्कंदक कर्मवृत्तानि च। अस्मत्प्रारान
मारंभो गृहस्थाणां च प्रवेशनं॥ स्नानं विद्या होमा पातिपन्ने देवमहोत्सवः वृतारंभ सेनासीव कायं काम्यं वया
पनो। पापर्द्धित्वं तु पर्व पमलमासे विवर्जयेत्॥ महादानं नि: सम्पि। काम्यपतत्वेनैव निषेधात्। अ
ग्न्याधानमपूर्वं प्राप्य क्षिताधानमनैमित्तिकत्वेन कर्तव्यत्वात्। अध्यात्मपशुसोमयात् अप्यानित्ये
त्वेन क्षिप्तलांतरं संभवात्। तथा च कात्यायनः। मलेऽनग्नौ कुर्यान्नित्यानि नैमित्तिकानि क्रियां। सोमयाग
दि कर्माणि नित्यानि विमलिम्लुचे। षष्ठी स्यायपतोना धानवानुमासादिकामपि। महालयाष्टकाश्रा
द्धे पाक कर्माद्यपि कर्मयन्। अष्टमासविशेषात् कोविहितं वर्जयेन्मल इति। ननु सोमयागो हि मलमासनि
षेधो नयुक्तः। श्रुतिविहितत्वसंतादृशः स्मृत्या तत्कोचापोगादिति चेन्न। आनर्थक्ये प्रमाणानां विप
रीतं बलाबलमिति मापाहात्र श्रुतिः। लाव कात्या स्मृतिश्च निरवकाशात्त्र स्मृत्यापि म्लेच्छितिवाधात्। अ
त एव माधववि ज्ञाने श्वरप्रमेति तपः जमानविषयत्वेनले व कात्यायनाहिताग्निमलिमि ईदं
तिपरस्याने नैक्षेतिभुतेः पतिताग्न्यादि प्रतिपत्तिविधायिकपाकैतानेप्रक्षिपेद् एवं अभाव तथ्यं वसुण

म॰ति॰ ये। कश्चाहि तु दृष्टे दृग्गौणपक्षमात्रे तु यथा मतम् इति निरवकाशा स्मृतिर्बाध इत्युक्तं॥ श्रुतिविरोधस्थले च स्मृतेः प्रामाण्यं यत्र
४ श्रुतिस्मृती उभे अपि निरवकाशे तद्द्वैधं यत्र तु श्रुतिस्मृती तुल्ये अपि सावकाशे ऽप्यथा तु दृश्येत होमं श्रुतिर
स्य हृदादृष्टार्थभिन्नानि विधिविषयत्वे न सावकाशत्वम् अस्य हृदादृष्टार्थकर्मविधायकस्मृतिस्तु स्मार्त्तकर्मविषय
त्वेन सावकाशा न तत्र स्मृतेरेव बाधः। अनन्यार्थकल्पनाभावात्। न च यद्वैदिकं कर्म तद्विषयत्वेन सावकाशा
न तत्र स्मृतेरेव बाधः। अनन्यार्थकल्पनाभावात्। न च यद्वैदिके नैमित्तिकस्नाने न तद्विधीयते इति श्रुतेर्मलमास
मलकालविषयत्वेन सावकाशत्वात् मलमासादिनिषेधस्मृतेश्च वसन्तादिकाले काधानविषयत्वेन
सावकाशत्वात् आश्लेषकल्पनाकालबाध इति वाच्यं। श्रुतेस्तत्राश्रितवसन्तादिनियमबाधार्थत्वे संभवसमु
पस्थितानिषेधबाधार्थत्वे स्वापादकत्वात्। श्रुतौ च स्मृतिव्याप्तो विधिस्त्वितः। स्मृत्या सामान्यतः सर्वकर्म
स्वपेक्षणात् इति केचित्। वस्तुतस्तु निसकर्मसु अधिकारिविशेषणं तत्र हि तस्य तिष्ठत्याकरणे प्रत्यवाय
मावश्यकत्वेऽपि तु वसन्तः। अपूर्वेषु तु मलमासे तस्यापि योऽयं अनादिदेवतानादृष्टायुश्च श्रुतेः प्रमाणे वा मलमा
सेष्याधानतन्त्रीयप्रत्ययं विवर्ज्येदिति वचनस्य स्मृतेः। न विद्यते आदिः पूर्वदर्शनं यत्र इति क्रियाविशेषणं
यद्यानादि इति द्विवचनाद्विशेषणान्न तन्नैर्देवतादर्शनं मलमासे भवती स्मेनदर्शं मलमासे परीतिपूर्वं न संबध्य ४

ते। कुलदर्शतीर्थयात्राविधिः। कामोपवासविवाहा भवति न काम्या कार्याप स्थित ह्यपाच। अनुभयोर्मलिम्लिके ख्याताः। स्मार्त्त
पमसौकृतिपद्ं वा न प्रत्याख्यातमपरं। कालादर्शे नैव तथा ख्या। ख्यानात संभस्कारे तु वै एव मातुरं तामय
मा पुष्यतुर्थे भागस्येति प्रवारः कालः। पद्हरे वषि रजैगद हो वे प्रवृजे दिति। जावालश्रुतेः। प्रव्रज्य सकृतो
हाहः पार्वे एव माश्रितः प्रवृजे स्थले चर्या ए प्रवृजे त्र नगरा दापि। वनाहा प्रवृजे दिवानानुतेवा पुरुः खित
र सागि र सोकेः। चतुर्थ मापुषो भागस्सत्कासगंवारि वृजेदिति मनने ख। उः खिलपदं मयप्य ह। मधमीन
स्वसं मासमंगिए पुनिरप्रवृवी दिति मारते नोपसेलाएते। मातुरता मयपो श्रमसमूपास्थिति कालीन
यो रेवति मितता। किंचि दानुतेनाः सर्वदा सत्वा सत्वान्न। पुरुः खितरसु केश्मा। तत्रा ९ चतुर्थो भाग
कालिके संन्यासे मलमासादि निषेधौ मासमत्र। स्मसाप्युतेरसंकोचात्। ख्यातीयातोप्यसंक्रांतिस्तपै
वयत एरवैः। पुण्यकालास्त्रापसर्वैपदाम सुस्वपस्थितरस्ति हेमाद्रौ वाए राज्ञ। स्मनवपमापुष्यतु
र्थभागकालोपि दाएनिष्ठु मतमार्थस्यैव। पुनर्दृष्टि रक्षिपा मावे मतमार्यः। पनिवृजे दिति पपते
पसंताएन। विपरीतो पसंताएत्रदाएनि ष्ठु मतमार्थ स्पप्य पुष्यतुर्थ भाग मूर्द्धन संन्यासः। य
तुष्मनाश्चीन तिहेनयुएनेकमपि द्विजः इति वचनतदा पुष्यतुर्थ भागे दाएनि फुमतं तमार्थ विषयं

लातकादिविषयं वा। आनुरणादिकालविधिष्ठवैयर्थ्यापत्तेर्नैतत्कालीनसंमातेर्वैरण्यावेद्या। तच्चाशिष्टिरो
५ वाक्ये वैरण्यमाश्रितरलिङ्गिशोषणं नानुपाहाबन्धेतित्यलुहेमा दृष्टपद्यमनानि वैरण्यं जायते सर्वव स्कन्धगन्तरे
वत्संसमेदिद्वृतनमपापतितौ भवेदि स्यादितौ रघुणाणपौरेवकारेण विशकस्यसंसामतनिषेधः कृतः
६ सकलिविषयः। अग्निहोत्रं गवालंभं संन्यासं पलपैतृकं देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जये
दिति निषेधो नोपपद्यते ॥ अतः कलौ वैरण्यं विना कदापि नैसंन्यास इति बहवः। आत्राकौ
मा ब्रवीयं। नामकरणानि कृदुमातकनामानि वैचसंस्कारसप्तवृत्ताः। मलिम्लचे पिकर्तव्या इतीका
म्याश्च वर्जयेदिति स्मृते मलेनस्यगतिं कुर्यान्निसांत्रे मित्रिकीक्रियामिति काठकगृह्यपरिशिष्टे अ
लभ्यतमलमासास्कमुख्यकालत्वलक्षणस्यानन्यगतिकत्वस्य नामकरणादिष्वपि संभवान्नैवं
निषेधस्तदसाङ्गः। एवं तु अलभ्यमलमासा स्यकालत्वमेवानन्यगतिकत्वं लाघवात्। तदभावश्च स्रो
तिश्छोपेमुख्यलांतरे सत्वान्नामकरणादौ च गौणकालसत्वादिति नैतेषां मलमासेऽनुष्ठानमिति
कालादर्शाभिप्रायः। स्मृतिस्कन्दे शविशेषबोधपातितादिविषया न च परिशिष्टस्कन्दसनुरोधान्ना
मकरणादिभिन्नविषयमिति ध्येयम्। परस्परोपसंहारेणैकविषयत्वात्। न चैवं ज्योतिर्निबन्धनादेर ५

थिगौणः कालो नरसत्वादकरणे स्यादिति वाच्यं तेषां कृत्वर्थो सन्ति निमित्तकत्वादनस्यगतिकत्वस्य निसमान्तविशे
षणत्वात् । अन्तरेव सोमपाणा ह्रिकमीति विसामसंनिमलिनश्चरति सगतिकोदाहरणेन सोमपाद्यं ननु ते काष्ठवा
द्रिग्धो ध्येवं मेपरति वदम् । तत्कालमत्र्त्रे : । सर्वत्र तामस पविन्न धारणाद्यः युक्तानिप्रहानाम्प्रा हि नि । स्नानं
समावर्त्तनेऽप्यतिपन्नमन्ति क्रान्तं पङ्क्तिं विकर्मा द्वयसतो कृत्वा रपपाना । पानो स्वं वदे कोद्दिशप चेद्दि क्रमे वा
चमत्तमा सेन्नकृ वीन्तमा स सम वचनं पत्थेति द्विवोद्दो स्त्री चेव वचना ता । पापमनो कामिति प्रायश्चित्तवि
शेषणं शङ्कुः एवाधते नोक्तं । वकृतिवं वधे तु कृति सत्वे तु कालान्तरसंभवाद्धकरणं । द्वपदि कमापा
ये गम्या पश्चिन्तं तु नैमित्तिकत्वात्तु न वतीति वस्यते । दर्हे प्रच्यमा रंभोपनिषिद्धं न्मा न्मा नाने तए पौष्ण
मासी चेत्कालमासमान न्मा मार भ एषपादी न कुर्वति कदाचनेति निकां ३ मेरनातां । पङ्क्ते स्वपएकेः
न र्ताः । नायकम वद्र्शो दिपणाकाले न मा च रेत् । अतीतपोष्ठ यो द्वै पावश लेमापि पुष्प नातना
रंभविषयं पूमालाभावात् । एतानि च तिथिक्षयनिद्वितीयमासे कुलाकुलानि । कुकमासा वरपकापिति
मलमासनिषिद्धा स्यपात्कालादर्शः । उपाकर्मोत्सर्जने वपवि न दर्शनात्र्पणं ॥ अवरोलक्ष्वै मंत
: समर्पणं वलिरहकाः । ईशान सेव लिर्विलोः शपनंपरिवर्तने । दुर्गोद स्वप्पनो ॥१९॥ श्या नेधे जोत्या

न चवर्जितं । पूर्वत्र प्रतिपदि त्वनियरत्नामस्त्वद्वैधिकं । परत्न मुहूर्तमात्रेऽव स्थं कर्त्तव्या नीसर्ग्ये ॥ वशारः ॥ उपाकर्म
६ र योत्सर्जनं प्रसवाहोत्सवाष्टका । मासवृद्धौ परः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं । प्रसवाहो सूनवो जाते स्त्रिः पन्त्वहेमा
6 द्रौ अष्टकात्र्यं गः । दृशा हरा पु मोत्कर्ष सुनु ऋते पितृगादिषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे सेतदिष्टं वषाट्तितः नद्विती
योपाकृति विषयं । तेषां त्रिं हार्कस्यावश्यकत्वात् । सप्तम्यांतदिलावृति प्रसवे संग्रे लोप्यि कालादशौचु
दशा हस्तपिं डोतेघकर्मयत्र एन नकानोः । सामन्ते पुंसवेष्ट्राद्ध हा वेतौ जातकर्म च । एग शङ्ते रलम्बे
चयोगे स्त्रा द्ध वृत्तानिवापापवञ्चिन्नंति मित्तमेव शास्त्रं वैपरत्र च । एतानि मलमासे मुद्धावापन्नोपस्थि
तानि तत्र कर्त्तमातीसर्ग्ये । तथा चापे विधितः समुच्चयो नानुष्ठानतः । अनमलमासपमः गार्ग्ये वा
धि पिके मासे श्राद्धकर्माणि मासिके । सांवत्सरीकरणोनि से नाधिमासे विवर्जयेत् । तीर्थस्नान जपो
ले मोपवश्री हि तिलादिभिः । जातकर्मालकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च । मघात्रयोदशी श्राद्धं स्नासवि
च्छेयो दृशा ॥ चंद्रसूर्यग्रहे स्नान श्राद्ध दान जपादिकं । कार्याणि मलमासेऽपि नित्यनैमित्तिके तथा । गार्ग्य
पदं गर्भाधान पुंसवनावनवलोभ न सीमंतपरं । मासिके श्राद्धकर्माणि हर्शश्राद्धेऽग्निसंनिस्हदाने
। हौ मन्नौपासनः । एतानि विविधो मतो विहितानास्त्र पुनः पयान्तावेव मलमासेऽनुष्ठेयानि । मलेन मम गतिं कुर्या ६

नित्यानां । नैमित्तिकीं क्रियां नित्यवत्कुर्यात् नमगतिकस्यैव विधानात् ।। तथा च सपिंडीकरणादि विधिमुख्यगौणका
लांतरसंभवाद्द्यापवादः । यत्र तु नमगतिकत्वविशेषणं विशेषतो विहितं तत्र कालातिरिक्तकाम्ये । अस्य सपिंडकस्य षट्के
न मलमासे सपिंडीकरणादि निषेधः । मलमासे पितृकृत्ये अमंगलत्वान्नास्तीति शास्त्रात् पातः । जातकर्मादि तु
मलमासे एव । नैमित्तिकत्वात् । न चानन्यगतिमिति न विशेषविशेषणं किंतु कालीयविषयमिचारस्त्वरत्र
स्य हीनशांत्यादेः प्रतिप्रसवार्थमिति वाच्यं । अमलमासगादिनिषेधार्थविशेषणत्वस्यावश्यकत्वात् ।
न चैवं मासैः कालांतरेणावकाशत्वान्मलमासे नैव निषेधसिद्धिरिति वाच्यं । न्यायेन वचनासंकोचात् । न च सोमयाग
दिकर्मणि सम्भवे न निषेधसिद्धिरिति वाच्यं अत एवानन्यगतिकोदाहरणप्रदर्शनार्थत्वात् । अत एव परमते ऽनन्यस
गतिकविधानाद्दैव सोमयागादिवाजपेयादिदर्शनादिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः । कालीयादिवाक्यस्य कण्ठेन विधिव
लाद्देवमविप्रतिनास्य गतित्वात् । तथा च मलमासमनुपश्यकालादिना वसंतस्य कोपे तत्पसोमयागा
देर्मलमासादावप्यनुष्ठानं । नो हुताद्दर्शात् एव दर्शपूर्णमासादेरेव आहिताग्नेर्नववर्षानंतरं पिंडीकरणस्य म
लमासे विहितत्वप्रथमवार्षिकानुरोधेन कृतस्यावश्यकत्वात् । एतौ मुख्यमलमासौ मंतौ प्रधानपुरुषवनादेः पु
निप्रसवादेवन दृंग गयाद्यमावास्याविलक्षि द्वौ वनतक्षणे मनिसमयस्य उपन्तागंभगा करणं यं । होम

शांतिपरं कारयेद्योद्बलवत्त्वणमितिमाधवः ॥ मरीचिः ॥ रोगे चैव जन्मयोगे च प्राप्तं ते पुंसवेपि च । पक्वान्तिममुद्दिश्य पर्वे त्वाविन दुष्य
6 ति । समुद्दिश्य पर्वं संक्रान्ते तथा पक्वापुत्राद्यौ जाते मयाभुक्तं देयमिति स्मृतिः दृष्टं । वृत्तानि एकवन्नान्तदीनि । प्रायश्चित्ते संगमे तं
पुरुषार्थं एव पर्वं नित्ये श्राद्धं तथा मासकृष्णावस्थ कं संग्रहे पिकायाद्दर्शे । अध्वोदकुंभस्य चाद्विमहालयपुगादिषु । श्राद्धं
7 दर्शपक्षहरहः श्राद्धं मासादि मासिकं । मलिम्लुचाप्यमासेषु मलमासेष्वा द्धमासिकं । श्राद्धं च एवं दृष्टेषु तीर्थेषु वषङ्गा
दिषु । मेषादिषु वषट्कान्तं नैमित्तिकं नैमित्तिके तं च पन्ने । गोभूतिलहिरण्यानां तु ओयासनयोः क्रिया पर्वं होमश्राद्धं
एवं मासे तिथि पर्वं लोकः नित्याग्निहोत्रे होमश्च देवतातिथिपूजनं । स्नानं च स्नानविधिं नाप्यभक्ष्यभक्षावेपवर्जनं
तर्पणं वा निमित्त एव तिमलादुभयत्र वा स्नानानुष्ठानतः समुच्चयो विधीयते ॥ कौथुमिः ॥ अवदन्तंबुघटं दद्यात्
नं चापि पुंसचितं । संवत्सरे विहृद्धेपि पूर्तिमासं च मासिकं ॥ मरीचिः ॥ पूर्तिमासं मलं नाहेयत्वाद् वपतिवत्स
रे । मन्वादौ च युगादौ वत्सरादौ कृतपो रपि । मासस्ये ॥ वर्षे चाहरहः श्राद्धं दामं च प्रतिवासरे । गोभूतिलहिरण्या
नां मासेपि मलिम्लुचे ॥ अन्नं च प्रतिमासे सोमपेशान्द्राम्यां मलमासे एव विधीयते सुः दुमासप्राप्तकाले ।
महालयश्राद्धे युगादिश्राद्धमप्यान्तयोद्दशीपरः । मघात्रयोदशीश्राद्धं । श्राद्धमपि तयोः शान्तिगमे नो
पहे होत्रान् । नभो वा यमभयो सोवामलमासोप्यहो भवेन्न निरसनः विश्वेशोस्पष्ट स्पादृस्म तत्रैव तु नुपं चमरति

नागरखंडे मलमासस्य निषेधात् अत्र सर्वमासिकं मासि इयेकर्तव्यमिति फलितं तत्र पुत्रं च वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते ह
नि। मलमासेन कर्तव्यं व्यासस्य वचनं यथेति मलमासे तन्निषेधात्। असंक्रान्तेति कर्तव्यमासिकं पूर्वमंहि
जैः। तथैव मासिके प्रायः स्मृत्यर्थीकरणं तथेति हारीतेन प्रथमाब्दिकमात्रोक्तेः। अतः प्रथमाब्दिकं मलमास एव
द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्ध एव। कालादर्शोपि अब्दपूर्त्यत्यये वक्ष्यमाणेपि इति माधवमते मासपराके ए द्वौचंद्रमसद्वयवर्तनात्।
वर्षं तु हारीतीयेन प्रमासतो निषिद्धस्य प्रथमाब्दिकस्य षष्टिप्रथमाब्दिके क्रियते नासंक्रान्तनियमः संक्रान्ते तथापि से क्षयाद्या
स सवृत्तोऽलनिषेधेन प्रमासनिषेधेन वाप्र प्रथमाब्दिकस्य मलमासे परत्र प्राप्तिनियतप्राप्तोऽर्थवाद। अतो मा
सपक्षतिथिस्पृष्टे योपक्ति क्रियते इति। यच्च तु तथापि तं क्षयाहं तत्सलतच्छिद्रे रिक्ते तद्वाक्येन शुक्लमासे प्राप्तप्र
प्रथमाब्दिकस्य न किंचिद्बाधकमस्ति अतः प्रथमाब्दिकं मासद्वयेपि कर्तव्ये न चेप्रसङ्गाद्द्वादशमासिकार्यमपि तु
क्रियमुते:॥ कश्चित्तु पोदर्शयति सपादघंपञ्चकी तु वसरमिति लघुहारीतोक्तेर्नाद्याब्दिकं शुद्धमासीति वाच्यं
। माधवादिमते प्यपि शब्दस्यैवकारार्थत्वावश्यकत्वात् द्याब्दिके तादृशवाक्याभावे मा विरोधात्॥ दादृशे त्वपो
शेमासिकांतरमर्थः। क्रतुवार्षिकमासस्याधिकत्वरसर्थः। न चापि पाल्यात् द्वितीयादिवार्षिकेपि मास
द्वयं विधीयतामिति वाच्यं। ससवृत्तो तं मलमासनिषेधस्य त्रिविधाप तेः॥ किंच॥ आब्दिके प्रथमं यस्मान्न

कुर्वीत मलिम्लुचे। त्रयोदशे ब्दे संक्रांते कुर्वीत पुराब्दिकमिति यमोक्तेः प्रथमाब्दिकस्य मासद्वये नुष्ठानं मलिम्लुचे संप्रा
८ प्ते इत्यस्वयपः। त्रयोदशे तीर्त्त इत्यर्थः यत्तु हेमाद्रिः मिरएस वाक्यमेव प्रथमाब्दिकं मलिम्लुचे संप्राप्त एव कुर्यात् पुन
राब्दिकं द्वितीयादि कार्षिकं च तुर्दशः एव कुर्यादित्यर्थः लावणं नवर्षेत श्राद्धं तत्र मते तत्कीर्तिपैठीनसिनावाब्दि
९ का द्वानिनिषेधादित्युक्तं तन्न अस्मद्गुनीयाद्रिवार्षिकस्य परत्वेनानुपपत्तेः यत्तु अन्नेतत्सहोनवर्षेतनछिद्यात्कि
तु मासद्वये पि कुर्यादिति व्याख्यानात् वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते हनि। मासद्वयेपि तत् कुर्याद्याघस्तचवनं प
ठेतिगालवोक्तेः प्रतिमासं मृतहे वश्राद्धं पत्नीव च्छेदर्श मथाद्यौ चपुनादौ चतन्मा सोकृमथो रकीतिमत्र त्वेनो
कालाद्दर्शाद्ध्वस्य वार्षिकं मासद्वयेमवती तु हहतन्मेहारी तोपनात प्रथमशाब्दस्य समवृतोक्तनिषेधस्य च वैय्यर्थ्या
पत्तेः। माधवादिमते तु गालवादिवाक्यवैय्यर्थ्यापत्तिर्व्याप्तेर्वाच्यतः प्रथमाब्दिकविषयाण्येतानि वाक्यानि
यत्तु निर्णयामते यं त्वेजं मसंक्रांतेपि तं तं युक्तं प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेपि चेति वचनपाशाणे क्तेव
दिष्टकं तन्निर्मूलं सर्वनिषेधानुक्तेः। समलत्वेपि मासद्वयगतमामाब्दिकं प्रथमवर्षएव प्राप्तमिति तन्न
वाहं संक्रांतेपि त्वर्जनं विधीयते तथा च द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्ध एवेति मद्गुरुपादप्रथमाब्दिकमपि शुद्ध एव॥
असंक्रांते दृष्कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः हेमाद्रिहारीतेन द्विजोक्तेः इति वदन्तः। मलमासमलाब्दिकमपि मास ८

द्वे कार्यं । मलमासमृतानां तु श्राद्धं प्रतिवत्सरं मलमासे स्मृतकार्ये नान्येषां तु कदाचनेति भृगूक्तेः । अत्रापि नियमपरिहृतं
त्मेयौरसभवान्तरमासिकं च वत्सराद्यवस्थाज्ञेयाऽह प्रतीयेषु श्राद्धोक्तेरप्रवर्तीर्थेन श्राद्धमिति केचित् ॥ न त्वा निम
नैमित्तिके कुर्यात्प्रपतः सन्वलिङ्लवे । तीर्थश्राद्धं गजच्छायाप्रेतश्राद्धं तथैव च इति वचनं स्मरन्तः । योगादिकं मासिकं
च श्राद्धं चापरपक्षिकं । मघादिकं तैर्थिकं च कुर्यात् मासद्वयेऽपि चेति स्मृतिवद्धिकोक्तेः एवं सर्वो चैव मासा
मावान्ता । पि च्छावार्षे आवंतीर्थे प्रवेशादिने श्राद्धं कृत्वा पुनः शुद्धमासाग्रदिने कुर्यादित्यर्थः । कालादर्शस्तु
पलसत्ते त्वेनमासमयः । अपरपक्षो महालयपक्षिजः । पर्वहोमः स्थालीपाकः । आग्रयणस्य हिरनुष्ठानं मलमा
से जीर्णाधामा जामविषयं पुष्टिमासानन्तरं धानवानुमिन्यादिमनीति सर्वोक्तेः । अत्र च हेमाद्रिकृत् गतिः कल्पोक्तेः
'अधिमासे द्विवर्जं नानुष्ठानं गृह्यतते नोक्तं । माहमते निषेधेऽप्यनुष्ठेयाभावात् ॥ क्षयमासेऽप्येवमेव निर्ण
यः । रविसंक्रमहीने यो वर्षाववर्षविधिः स्मृतः । सएव वृद्धिसंक्रान्ते मलमासेऽप्येवमेव निर्णयः । रविसंक्र
महीने यो वर्षो वर्षविधिः स्मृतः । सएव वृद्धिसंक्रान्ते मलमासेऽपुदीरित इति काठकगृह्यात् शुद्धमासद्वय
तस्य समपमासाब्दिकं प्रतीतु पयोगस्तिथेः सर्वोर्धमतः । सैव पूर्वमासस्थो ग्राह्या नतत्तदर्धे वेदुत्तरमासस्थो
त दुक्तं हेमाद्रौ । तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयार्धे तदुत्तरः । मासाविति तु धीमद्भिः सौ क्षयमासस्य मध्यगौ । म

मासव्रतं हेमाद्रौ पाद्मे॥ अधिमासे तु संप्राप्ते गुरुमापि पुत्रा निच्छा। अत्र त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने। त्रयस्त्रिं
१ शदपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च॥ सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत्। विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणा
शनः॥ अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु। मंत्रेणानेन यो दद्यात् त्रयस्त्रिंशदपूपकान्। प्राप्नोति विपुलां ल
क्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंयुतः। मलमासे तु संप्राप्ते शुक्रकाव्यलादावपि वर्ज्यं। बाले वापि वृद्धे वा वृद्धे शुक्रे बाल्लगते गुरौ। म
लमासे इव तान् वर्जयेद् दर्शनमिति हारसमुच्चये। वृत्तशते। बालः शुक्रो दिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः प
श्चाद् दशकं त्रितयमुदितः पंचसप्तकं मेण। जीवो वृद्धः शिशुरपि तत्प्रापसप्तमैः। सौम्यतो ह्यांत्यो प्राक्कौदि
दिवसदशकैर्वापरैः सप्तरात्रे। गर्गः शुक्रो गुरुः प्राक् पश्चाद् बालो विंध्ये दशाहं विस्तृतमष्टरात्रे। वंगे गुर्जरे च स
प्तपंच षोडश वेदे शेषितदिने वदंति॥ अपशुक्रास्तादौ निषिद्धस्य प्रतिप्रसवः। काशीखंडे नर्मदा ह्लोद्य
कृतो द्वौवा विंध्येश्च एलमेयापवादये। गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले ग्रहणाद्वये। क्षुण्णे रुग्गुरुगलेव सौम्यदो
षो न विद्यते। एतत्सर्वं काम्यकर्मविषयं। नित्यप्रतिप्रसवस्य सर्वत्रोक्तेरिति कश्चिन्मतं। काश्यादि
षु शुक्रावश्यकापूर्वविध्येश्वरदर्शनादौ प्रतिप्रसवो वेध्यनेन चारितार्थ्यात्॥ प्रसंगात्संतरस्य गुर्वादा
बुध्यते। लल्लः। नीचस्थे वक्रस्ते स्थे यतिचरलगते वालवृद्धलिंगे वासं मासोदेवयात्राव्रतनियमविधिः १

कर्णवेधस्तु दृष्ट्वा। मौञ्जीवन्धो गणानां प्रतिपन्नमविधिर्वाल्के देवप्रतिष्ठा च सौः सद्भिः प्रपन्नाग्निर्दशायतिगुरौ सिं
हराशिस्थिते चातुर्मास्ये न च गुरावुत्ते वेधदीक्षादिवा हयात्रां च वधूप्रवेशं। नगागकूपन्तिद्दशाप्रतिष्ठा च हसन्तौ सिं
हगते न कुर्यात्। दीक्षा मौञ्जिकौ वैदिकौ च। माघाद्युपक्रमेतु। ऋतुमासे द्वयेन सान्त्रये रायनं सूर्ये तानद्वयेन
भवेदृदुः सदेवानां दिने भवेदिति हारलताकारद्युवानृ। सद्विविधश्चान्द्रः सौरश्चैत्रेति द्विविधो विधविद्विधः॥ वसन्ताद्यृ
तव दृलिङ्गकृतेः प्रगादितराशि द्वय भोगात्मतुर्नवः स्मृतः शिशिरो वसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च हे
हेमन्तनामा कथितश्च षष्ठ इति भोगैवात्र तत्र चान्द्रश्चैत्राद्यारंभः। मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू इत्यादि
श्रुतेः। सौरस्तु मीनारंभो मेषारंभो वा। मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इति बोधायनोक्तेः त्रिकाण्डमण्डनः
श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुभुः। तदभावे नु सौरर्तुस्थिति भोगीति विदुर्मतं। वर्षास्वृस्थितिले
स्य यदृसादृशेनु चतुर्मासात्मको ऋतुरिसकृत्पिता श्रेणपां। अयनं तु सौरर्तुत्रिपवि सेषात्मकं शिशिराद्य
र्वमस्तु अयमुत्तरश्रयन मासाकुर्कश्रुहश्चदृष्टिमरं भवति दक्षिणायनमप्यृतु अयं नियतादिताजनामहर्ता च से
ति भोगीति वात्॥ तस्मात् दक्षिणः वत्सरोर्दक्षिणोति परुत्तरे नेति तैत्तिरीयश्रुतेः। समवृतः। देवताप्रयका
यादिपूर्तिविशिष्टस्मृतौ दक्षिणायनेपि मुख्ये कुर्वन्नात फलमवाप्नुयात्। दैवोनपदशंति तापो॥ मात समैरववाएह

ले

नैरात्यं सन्निविक्रमाः सहिषास्फुरहंसरिवृश्चिकायाचै हस्तिलोपनेनुलापुरुषमतारुक्मदीनांनुरसि लोपनेनिषेधः।
१० पतुरले मालापांसौम्यायनेकर्मगुर्विधेयंयच्छतं तनवलुदृश्यिलौचतिवाकांतनतुलापुरुषाद्विषय
गुभय्यहेनविवालादिमांगलिकस्योपानत्वात् गार्हितं सारलोत्साटनाद्धि। अब्दस्य पंचधा सौरेवहस्पति
सावनश्च शधररमा हृक्षिकाः क्रमेण स्युः। मासानुपातालानुलविसलवहंगाम्बवेत्सरः पंचेसाफवे हात
मानुलादिशब्दास्तेहृर्वदिनगणनापरः। बृहस्पतिकृतेतनु त्रैविध्यमुक्तं चांद्रसावनसौरमासानां
गुणमेहृतः। चांद्रसावनसौराणां त्रयः संवत्सरअपि वार्हस्पत्यसंवत्सरः। कदाचिन्मलमासवर्षके
भवतितदुक्तमुत्तरसौरेगुरोर्मध्यमसंक्रांतितो नोपयांद्वत्सरः। अधिसंवत्सरतस्मिन्कार्यं येन
एवत्रयं वर्जनीयाप्रयत्नेन पूर्तिष्टासर्वनाकिनां॥ स्फुटसंक्रांतितोनष्टेकेप्याहुरधिमासवत्॥ ना
स्त्रआपकृद्योपयोगीतिमाधवः। तत्र चांद्रसंवत्सरषष्टिभेदः। प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोथ
प्रजापतिः। अंगिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता तथेश्वरः। बहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमो यवृषस्त
था चित्रभानुः स्वभानुश्च तारणः पार्थिवो व्ययः। सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतः खरः। नंदनो वि
जयश्चैवजयो मन्मथदुर्मुखौ॥ हेमलंबो विलंबो च विकारी शार्वरी प्लवः। शुभकृत्शोभनः क्रोधी वि १०

ख्यानसंवत्सरा भवौ। प्लवंगः कालकः सौम्यः साधारणविरोधकृत्। परिधावी प्रमाथी च आनंदो राक्षसोऽन
लः। पिंगलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती। दुंदुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षः क्रोधनः क्षयः इति गर्गो
क्तेः। स्नापिठितेषु। एते रेवतीचक्रमौ दौचांद्रसंवत्सरस्य नामसंपत्साहृत्यादौ प्रवर्तितं अस्मकीर्तिता। प्र
भवादि षष्टिसंवत्सरेषु ह्यादौ शपंवकसघा ल्लं नाम पंच कनामानि च वत्सवैवर्तसंवत्सरस्तु प्रथमो
द्वितीयः परिवत्सरः इडावत्सरस्तृतीयश्च चतुर्थश्चानुवत्सरः। इद्वत्सरः पंचमस्तु कालस्तद्योगसंज्ञ
कः। विष्णुधर्मे संवत्सरेषु दत्तानां त्रिलेद्दानं महाफलं। परिवर्द्वे तत्फदानं पवानां द्विजसमं। इडा
वत्सरे च वत्सलानां धामानां चानुवत्सरे। इद्वत्सरे तु मापित्रानं प्रोक्तं महत्फलं। तिथयः श्रौतु शास्त्रमा
दिपौर्णमास्यंता याएव शास्त्रिनः कृताः। तिथयः स्मार्ताः समाख्याताः पौत्रे शैवनते इति स्कांदे॥ इ
ति श्रीमद्रामेश्वरसूनुश्रीमन्नारायणकृतश्रीमद्रामकृष्णात्मजदिनकरभट्टकृते दिनकरोद्यो
ते परिभाषाप्रकरणं॥ ॥

शिवकरोध्यान [illegible]२००

१७